

МОТИВАЦИЯ НА ДУМИТЕ ОТ ТЕМАТИЧНОТО ОБЕДИНЕНИЕ *ОБЛЕКЛО* В СЛАВЯНСКИТЕ ПИСМЕНИ ПАМЕТНИЦИ

Татяна Илиева

Кирило-Методиевски научен център – БАН

ilieva_tatyana@abv.bg

Резюме: Предмет на изследване в статията е мотивацията на думите от тематичната група „Облекло“ в славянските писмени паметници. Емпиричният материал, ексцерпиран от основните палеославистични лексикографски трудове, е класифициран по мотивираща основа (глаголна, субстантивна, адекативна, сложносъставна), а вътре в отделните групи по словообразователен формант.

Ключови думи: *Историческа лексикология на българския език, Исторически тематичен речник, форематология – термини.*

В нашата наука еволюцията на облеклото, и в частност средновековното българско облекло, е обект на проучвания от средата на XX век, но истински бум при изследванията по форематология се наблюдава през последните две десетилетия¹²⁰. Въпреки натрупаната значителна по обем научна литература към момента изучаването на костюма у нас е до голяма степен едностранчиво, извършвано основно в руслото на археологията и историята на културата. Засега езиковедските изследвания в тази област са твърде недостатъчни, със съществени празноти по отношение на тяхната пълнота¹²¹. Огромното речево богатство от лексикални исторически свидетелства за начина на носене на българина през вековете все още чака своето цялостно и систематично проучване.

Предлаганата статия разглежда словообразователната мотивация на думите от тематичното обединение¹²² „Облекло“ в славянските писмени паметници.

Изследването се базира на основните палеославистични лексикографски трудове¹²³:

- класическия старобългарски корпус (по данни на СтбР и СС);
- речниците на Фр. Миклошич (Mikl), И.И. Срезневски (Срезн), ЧАН (SJS) и РАН (СДРЯ), съдържащи речниковото богатство както на редица старобългарски паметници, съхранени по късни преписи, така и на паметници от други редакции.

Като емпирична основа се използват публикуваните в ГСУФСлФ, Т. 25 материали за тематичен речник към средновековни славянски текстове, включващи тематичната група „Облекло“ (Илиева 2020б)¹²⁴.

¹²⁰ Вж. библио-справка за изследванията върху облеклото на средновековните българи у Илиева / Pieva 2020a.

¹²¹ С филологическа насоченост са работите на В. Желязкова (Желязкова / Zhelyazkova 2008), Ц. Досева (Досева / Doseva 2010), С. Аризанова (Аризанова / Arizanova 2016), Т. Илиева (Илиева / Pieva 2020a, б), М. Цибранска-Костова. (Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2020).

¹²² Нататък за краткост използвам съкращението ТО.

¹²³ Лексикографската база на това изследване е значително разширена в сравнение с изследването на Л. Макаријоска от 2003, което освен класическия стб. корпус взема под внимание паметници само от югозападните предели на Средновековна България (Макаријоска / Makariyoska 2003). По-богат е емпиричният материал и в сравнение с използвания от С. Аризанова, която се позовава основно на СтбР и ЦслР (Аризанова / Arizanova 2016 г.).

¹²⁴ Тематичното обединение включва следните подтеми: общи думи, части (елементи) и гарнитури на дреха, видове дрехи, допълнения и аксесоари към облеклото, суровини и материали за производство на дрехи, производство на тъкани и дрехи, грижи за облеклото, облеклото и начинът на носене като белег за социална принадлежност, облеклото и начинът на носене като израз на емоционалното състояние на човека. При издирване членовете на съответната тематична група се прилага методът на ключовите думи на Елмслев (Елмслев / El' mslev 1962:

В анализа се изхожда от теоретичната постановка за мотивацията на лексикалното значение като основен принцип в продуцирането на производни думи от първообразни такива. Както е известно, словните единици се делят на мотивирани (производни) и немотивирани (непроизводни или първообразни). Мотивирани са онези от тях, които на синхронно равнище са образувани от други когнати, техни мотивиращи или произвеждащи (напр. *рѣка* > *рѣкавъ*, *тънькъ* > *тъньчица*, *о̀дѣяти* > *о̀дѣяло*), а немотивирани – които на съвременен ниво не се обуславят от други думи (*багъръ*, *платъ*, *рочѣа*). Мотивираната дума се свързва с друга сродна дума или с няколко сродни думи чрез словообразователни мотивационни отношения. Мотивацията е връзка между две означаващи, при която значението на едното означаващо се определя чрез значението на другото означаващо (*прѣтъ* > *прѣтиць*, *чръвленъ* > *чръвеница*). Мотивираната дума е морфологично и семантично по-сложна от мотивиращата, т.е. съдържа повече морфемни и семи от нея. При стилистично неутралните и стилистично маркираните аloseми мотивиращ (произвеждащ) е стилистично неутралният, а мотивиран (произведен) – стилистично маркираният.

1. Едносъставни думи

1.1. Наименования от ТО „Облекло“, мотивирани от глаголна основа¹²⁵

Тук влизат наименованията от следните словообразователни модели:

√ V-∅

Думите от този словообразователен модел представляват поствербални конверсиви, принадлежащи към един от трите склонитбени типа – по първо-*ā*- склонение, по второ -*o*-/*-jo*- и по трето -*i*- склонение. Характеризират се с конкретизация на първичната глаголна семантика, поради което в анализираната тематична група се използват за означаване почти изключително не на действие и резултат от действие, а на различни видове предмети – общи и конкретни наименования за облекло и видове облекло, елементи от облеклото, аксесоари към облеклото, суровини за производство на дрехи. Примери¹²⁶:

- конверсиви по -*ā*-/*-ja*- основи: *облача* ‘дреха’ (< *облачати* ‘обличам’); *повлака* ‘пеплос’¹²⁷ (< *повлачити* ‘влача по земята’); *заплата* ‘крѣпка’ (< *заплатити* ‘закѣрпя’); *застога* ‘фибула, игла’ (< *застагнѣти*); *подъшѣва* ‘подметка’ (< *подъшити* ‘подшия’); *о̀дѣя* ‘дреха’ (< *о̀дѣяти*).
- конверсиви по -*o*-/*-jo*- основи: *прѣпрѣгъ* ‘покривало, връхна одежда’ (< *прѣпрѣгати*); *окрои* ‘дреха’ (< *окроити*).
- конверсиви по -*i*- основи: *изгрѣбъ* ‘кълчища’ (< *изгрѣбати*); *обочѣвъ* ‘обувка’ (< *обочѣти*); *обѣзъ* ‘превръзка’ (< *обѣзти*); *прѣдъ* ‘предиво, прежда’ (< *прѣсти*).

В паметниците се срещат редица примери за морфологична дублетност при конверсивите, напр.:

- морфологични дублети по -*ā*- и -*o*- основи: *нашѣвъ*, -*а м.* / *нашѣва*, -*ы ж.* ‘нашивка, орнамент, избродиран върху дреха’ (< *нашити*); *подъвлакъ*, -*а м.* / *подъвлака*, -*ы ж.* ‘подгѣв на дреха, обшивка’ (< *подъвлачити*); *повѣзъ*, -*а м.* / *повѣза*, -*ы ж.* ‘превръзка за глава’ (< *повѣзти*);
- морфологични дублети по -*o*- и -*i*- основи: *остегъ* / *остежъ* ‘пристягаща се на врата дреха’ (< *остѣгнѣти* ‘пристягам’).

136) – чрез наименованията на базовите за конкретната сфера от бита на даденото общество в определената историческа епоха понятия се определя мрежата от подчинените думи, зависещи от тези наименования, и съществуващата в тази мрежа йерархия.

¹²⁵ При инвариантното изписване на словообразователния модел със знак ‘√’ и последваща латинска буква V (*verbum*) се означава мотивиращата глаголна основа. След разделителен дефис се указва словообразуващият суфикс. Липсата на суфикс се отбелязва с ∅.

¹²⁶ Справка за източника на ексерпция за всяка дума и илюстративни примери към нея могат да бъдат намерени в ГСУФСлФ, Т. 25 (Илиева / Пиева 2020б).

¹²⁷ Вид дълга до петите дреха.

Не са редки при тази категория думи и префиксалните дублети, напр.: покровъ (< покрьти) редом с прикровъ (< прикръти) в значение 'покривало, було'; отокъ (< отъкати) редом с затокъ (< затъкати) в значение 'ива на тъкан, край (на дреха)'; повои (< повити) редом с пр'вои (< пр'вити) в значение 'превръзка'.

√ V -ниѣ / -тиѣ

Думите от този словообразователен модел представляват отглаголни имена от категорията *Nomina actionis*. В разглежданото ТО такива има особено много в подтемите „Общи наименования“, „Производство на дрехи“ и „Грижи за облеклото“ като част от словообразователната парадигма на глаголите, означаващи различни действия, свързани с обличането и носенето на дрехи, тяхната изработка и поддръжка:

брощениѣ 'боядисване, багрене' (< броштити 'боядисвам, багрят'); вѣзаниѣ 'везане' (< вѣзати); испъраниѣ 'прање, изпиране' (< испърати); испъщрениѣ 'украсяване с шарки' (< испъщрити); очръвлениѣ 'обагряне' (< очръвити 'багрят'); шьвениѣ 'шиене, шев' (< шити).

При наименованията на -ниѣ / -тиѣ, също както и при поствербалните конверсиви, се наблюдава вторично опредметяване на глаголната семантика и преминаване на думите към категорията на конкретните названия, например:

истъканиѣ 'тъкан' (< истъкати); мъчтаниѣ 'украза' (< мъчтати); ношениѣ 'дреха' (< носити); покръвениѣ 'покривало' (< покръвати); приложениѣ 'пришивка' (< приложити); приставлениѣ 'кръпка' (< приставити); съпрѣдениѣ 'тъкан' (< съпрѣсти).

За разлика от конверсивите обаче deverbative на -ниѣ и -тиѣ продължават да се използват успоредно и като означения на действия или резултат от действия, развивайки полисемия. Например:

тъканиѣ, -иѣ *ср.* (< тъкати) – 1. Тъкане. Вѣзна бо на овци пр'жде бѣаше створена, егда и животъ, а тъканиѣ соукноу послѣжде бысть ЙоЕШ. 2. Тъкан. Ни отъ свиьна тъканьа облачаше къто ихъ ПНЧ;

облѣчениѣ, -иѣ *ср.* (< облѣщи) – 1. Обличане. Облѣчениѣ въ новою світоу Корм. Новг. 2. Облекло, покривало, одеяло;

обоутиѣ, -иѣ *ср.* (< обоути) – 1. Обуване. ~ въ калигы. 2. Обувка. Стопы твоѣ въ обоуты.

Речниците засвидетелстват двойки имена на -ниѣ и -тиѣ, принадлежащи към ТО „Облекло“, мотивирани от глаголи-видови опоненти, със или без разлика в значението на базата на развила се дублетност поради неутрализация на аспектно противопоставяне в резултат от новото речепроизводство. Тук се диференцират две групи:

- Паралелни формации, мотивирани от основи на глаголи в св. и несв. в., образувани чрез промени в радика (различни отгласни степени или разширения с наставки):

навлачениѣ (< навлачити *несв.*) : навлѣчениѣ (< навлѣшти *св.*) 'навличане'; одѣниѣ (< одѣти *св.*) : одѣаниѣ (< одѣяти *несв.*) 'обличане; облекло'; омаканиѣ (< омакати *несв.*) : омочениѣ (< омочити *св.*) 'боядисване (на тъкани)'.

- Паралелни формации, мотивирани от видово противопоставящи се помежду си глаголи със и без представка:

багърениѣ (< багърити *несв.*) : обагърениѣ (< обагърити *несв.*) 'багрене на тъкани'; пьстрениѣ (< пьстрити) : оупьстрениѣ (< оупьстрити) 'украсяване с везба, шарки'.

Срещат се и префиксални дублети, мотивирани от префиксати на един основен глагол, продуцирани с различни представки, напр.:

обѣзаниѣ (< обѣзати) / повѣзаниѣ (< повѣзати) 'лента за глава'; одѣаниѣ (< одѣяти) / съдѣаниѣ (< съдѣяти) 'одеяние'; припоѣсаниѣ (< припоѣсати) / пр'поѣсаниѣ (< пр'поѣсати) / опоѣсаниѣ (< опоѣсати) 'пояс'.

Документирани са също няколко синонимно-антонимни редове, в състава на които влизат производни на -ниѐ / -тиѐ, мотивирани от глаголи с противоположни представки:

‘обличане’ ↔ ‘събличане’

одѣниѐ ↔ съодѣниѐ; одѣваниѐ ↔ изодѣваниѐ; облѣчение, навлѣчение ↔ съвлѣчение

Отделна група в анализираното ТО обособяват мотивираните от глаголна основа производни от категорията *Nomina instrumentalia*. Те принадлежат към следните словообразователни модели:

√ V-ло

Думи, продуцирани по този модел, се срещат в следните подтеми: общи и конкретни наименования на видове облекло (облачило ‘дреха’; облѣкло ‘облекло’; облазало ‘престилка’; одѣло / одѣвало / одѣвало ‘одежда, покривало, одеяло, завивка’; приодѣло / приодѣвало ‘горна дреха, плащ’; роухло ‘дрехи, движимо имущество’), видове дрехи (оувасло ‘превръзка – платнена лента, която се слага на челото, украсена чалма, тиара’, повивало ‘превръзка’, покрывало ‘парче плат за покриване на глава, тяло и др.’); гарнитурни към облеклото (крѣжило ‘вътък, нишка; лента, кордела’).

Както е видно от примерите, мотивиращи могат да бъдат префигирани или непрефигирани глаголи от св. и несв. в. с основа на гласна -и- (крѣжило) или на съгласна (оувасло, роухло). Немалък е броят и на производните от имперфективни глаголи на -а-, -ѣ- и -ѧ- (облазало, одѣвало). Има и деривати от глаголи на -о/вати: одѣвало, повивало, покрывало. Налице е една тройка производни от глаголи – видови опоненти: одѣвало, одѣвало, одѣло. Инвариантното значение на думите е ‘именуване на дрехата като средство, чрез което се извършва посоченото в изходната основа действие’:

√ V-(ѧн)икъ₂

От посочения словообразователен модел в разглежданото ТО ще отбележа думата *запръжъникъ* ‘катарама’ от подтемата ‘аксесоари към облеклото’. Понеже в достигналите до нас писмени паметници не е засвидетелствано прилагателно *запръжънъ като междинно звено между словообразователния връх *запръг-ти* (> *запръци*) и съществителното *запръжъникъ*, приемам, че последното е произведено направо от глаголна основа посредством сложния формант -ѧникъ.

√ V-тѣль / -тѣль

В разглежданото ТО към този модел принадлежи единствено съществителното *обоутѣль* / *обоутѣль* ‘обувки’. В паметниците се срещат и словообразователните дублети *обоувѣь*, *обоутиѣь*, *обоувице*.

1.2. Наименования от ТО „Облекло“, мотивирани от основа на съществително

Тук влизат наименованията от следните словообразователни модели:

√ S -ниѐ¹²⁸

Към указания модел в разглежданото ТО се отнасят суфиксални деривати със значение на *nomina collectiva* като: *изгрѣвиѣ* ‘кълчища’ (< *изгрѣвьь* , ‘кълчища’); *обоуциѣ* ‘обувки’ (< *обоуца дв.* ‘обувки’), *рѣмениѣ* ‘ремъчен сплит, няколко ремъка, сплетени заедно’ (< *рѣмень* ‘ремък’), *свилиѣ* ‘коприна’ (< *свила* ‘коприна’); *оусмиѣ* ‘кожа’ (< *оусма* ‘кожа одрана и обработена’). Употребяват се в паметниците успоредно с изходните им съществителни имена.

√ S-ниѣ

Наличието в езика на този модел, по който се формират имена с аналогична на мотивиращата дума семантика, би могло да се обясни със стремеж чрез ясно открояващата се наставка да се направи по-видима категориалната принадлежност на думата. Друго възможно обяснение е, че настав-

¹²⁸ С буквата S (*substantivum*) след знака на кореновата морфема ‘√’ се означава мотивиращата именна основа.

ката -ице е започнала да се поставя най-напред в мн. ч. по аналогия с първични образувания като *оноуца* и *обоуца* (*ab-u-tjā* БЕР 4, 759), а впоследствие се е разпространила и във формите за ед. ч. Срв. нвб. *път – пътица*¹²⁹. Ето няколко примера:

врѣтице ‘торба, чувал; кесия, джоб; груба дреха от козя вълна в тъмен цвят, подобна на чувал, носена в знак на скръб’ (< *врѣтъ ‘чувал’¹³⁰); *ногавица* ‘панталони’ (< *ногави, срв. *рѣкавъ*); *обоувице* ‘обувка’ (< *обоувъ* ‘обувка’); *платице* ‘парче плат’ (< *платъ* ‘парче тъкан, първоначално ленена, после всякаква’); *прѣтице* ‘парче плат’ (< *прѣтъ* ‘парче плат; мн.ч. дреха’); *покривице* ‘покривало’ (< *покръвъ* ‘покривало’); *роубице* ‘вехта дреха’ (< *роубъ*); *роутице* ‘облекло, дрипа; халище’ (< *роута* ‘вехта дреха’).

√S-нца

В разглежданото ТО към този модел принадлежат съществителните *рѣкавица* и *ногавици*. Второто би могло да се изведе или от незасвидетелствана мотивираща дума *ногави (паралелно на *рѣкави*), или да се приеме, че е произведено директно от *нога* чрез сложен формант -авица по аналогия с *рѣкавица*.

Отделна група обособяват мотивираните от субстантивна основа производни от категорията *Nomina deminutiva*. Те принадлежат към следните словообразователни модели:

√S-ъцъ: *ободъць* ‘лорос, елемент от владетелското облекло’ (< *ободъ* ‘лента, ивица плат’); *подолъць* (< *подолъ* ‘край на дреха’), *соукманъць* ‘сукманче’ (< *соукманъ*), *фелонъць* ‘къс фелон, част от царското облекло’ (< *фелонъ*), *платъць* ‘малко парче тъкан’ (< *платъ* ‘парче тъкан, първоначално ленена, после всякаква’), *плесньць* ‘сандал’ (< *плесна* ‘ходило’), *плетьць* ‘аналав, част от монашеското облекло’ (< *плеть*).

√S-ница: *вълница* ‘малко вълна, вълничка’ (< *вълна*), *котыжица* ‘къса риза’ (< *котыга*), *мантиица* ‘къса мантия’ (< *мантиня*), *одеждица* ‘дрешка’ (< *одежда*), *пеленица* ‘пеленка’ (< *пелена*), *плесница* (< *плесна*) ‘сандал’, *понъвица* (< *понъва*) ‘престилка’, *пѣгъвица* ‘копче’ (< *пѣгъва*), *ризица* ‘ризка; *богослуж.* риза, обличана на посвещаваните в свещенически сан’ (< *риза*); *свитица* ‘къс плащ от вълнен плат’ (< *свита*), *срачица* ‘риза’ (< *срака*).

√S-ъце: *копытьце* ‘вид плетена обувка’ (< *копыто*), *плесньце* (< *плесна* ‘стъпало’) ‘сандал’ (и двете с промяна в денотативното значение).

√S-ка: *манътка* (< *манътиня*), *нитъка* (< *нить*), *нашивъка* (< *нашьва*), *опоасъка* (< *поасъ*), *повъзка* (< *повъзъ*), *прѣжъка* (< *прѣжъ*), *свитъка* (< *свита*). Произв. *свитъчънъи*.

√S-ъкъ: *платъкъ* ‘парче плат, дрипи’ (< *платъ*), *прѣтъкъ* ‘наметка’ (< *прѣтъ*), *подолъкъ* ‘край (на дреха), обшивка’ (< *подолъ*), *приполъкъ* ‘пола на дреха’ (< *приполъ*).

1.3. Наименования от ТО „Облекло“, мотивирани от основа на прилагателно¹³¹

Тук влизат наименованията от следните словообразователни модели:

√А-ина¹³²

Към този тип се отнасят наименования на суровини за производство на облекло: *козичина* / *козличина* / *козьлина* ‘козя кожа’, *овъчина* ‘овча кожа’, *ѣрина* ‘ярешка кожа’. Трите дублета *козичина* – *козличина* – *козьлина* са продуцирани посредством прибавяне към основата на суфикс -ина без или със разширение -ич- по аналогия на съществителното *овъчина*, където -ъч- е от основата на име-

¹²⁹ За „обновяването“ като характерна черта на словообразователния механизъм, при който се използва ярък продуктивен суфикс за създаване на книжен облик на дадена дума вж. у Ефимова / Efimova 2006: 47. Словообразователното значение на тези допълнителни суфикси е нулево според класификацията на Улуханов (Улуханов / Uluhanov 1996:149-202) поради абсолютното тъждество на значението в словообразователните двойки.

¹³⁰ Вж. БЕР 1:186.

¹³¹ По правило се приема, че от прилагателни са образувани тези наименования, чието мотивиращо прилагателно е засвидетелствано в старославянските паметници (според българската научна терминология: старобългарски паметници – б.р.) (Ефимова / Efimova 2006: 44).

¹³² Буквата А (adjectivum) след знака на кореновата морфема ‘√’ означава мотивиращата прилагателна основа.

то. Възможно е и друго извеждане на деривацията: козичина < козичънъ < козица срещу козьлина < козьлии < козьлъ.

√ А-ица

Според семантиката на мотивиращото прилагателно наименованията на облекла, произведени по този образец, атрибуират назованата дреха по отношение на:

- материята, от която е направена: власъница ‘груба дреха от остра вълна’ (< власънъ), льнъница ‘ленена риза’ (< льнънъ), платъница ‘саван’ (< платънъ), плацаница ‘саван’ (< *платјаница < платънъ);
- технологията, по която е изработена: пленица¹³³.
- цвета, който я характеризира: тук спадат синонимните названия за ‘пурпурна одежда’ багъръница (< багърънъ), чръвленица (< чръвлєнъ), чръмленица (< чръмлєнъ).
- украсата ѝ: тръсновитица ‘дреха, украсена с ресни’ (< тръсновитъ);
- частта от тялото, която покрива: поъсьница ‘пояс’ (< поъсьнъ), пръстатица ‘ръкавица’ (< пръстатъ);
- начина, по който се носи: осътагъница ‘долна риза’ (< *осътагънъ < осътагънѣти ‘прикрепвам около, пристягам’), окрѡвъница ‘плащ’¹³⁴, жтръница ‘долна риза’ (< жтрънъ);
- размера: соугоубица ‘широк плащ’ (< соугоубъ).

Освен наименования на дрехи по модела √А-ица¹³⁵ в разглежданото ТО са образувани:

- три *nomina loci*, възхождащи към деноминативни относителни прилагателни, в два от случаите атрибуирани именуваните посредством тях места според обекта на предназначението им – ризъница и облачиъница ‘дрешен склад’ (< облачиънъ < облачило ‘дреха’ < облачити), а в третия – чръвильница ‘бояджийско ателие’ (< *чръвильнъ < чръвити) – според извършваната там дейност (отношение към действие).
- едно име на животно (шелковица ‘копринена буба’), мотивирано от притежателно прилагателно и атрибуиращо назованото чрез него живо същество по видова принадлежност.

√ А-ѡство

По този модел се образуват наименования на занаяти. Семантично към разглежданото тук ТО можем да отнесем общото наименование за ‘майсторство, занаят’ хѡдожѡство (< хѡдогъ ‘майстор занаятчия’) и по-конкретното шьвьѡство ‘шивачество’¹³⁶.

√ А-ота

Към този тип се отнасят няколко *nomina abstracta*, реализиращи на контекстуално равнище вторична конкретна семантика, означавайки чрез качеството окачествявания предмет: ветъхота ‘овех-

¹³³ Форма в резултат на хаплогения от *плєтънница*.

¹³⁴ За *окрѡвъница* не е засвидетелствано мотивиращо прилагателно *окрѡвънъ*, възхождащо към словообразователен връх глаголна основа (през конверсив **окрѡвъ*). Такова обаче може да се реконструира по аналогия с наличното в паметниците *покрѡвънъ* (< *покрѡвъ* < *покрыти*). Срв. *окрѡвити*, *окрѡвение*.

¹³⁵ Тези деадективни производни имат ономазиологична база, равна на определително съчетание ‘еди си каква дреха’, определена по отношение на материя, цвят и пр. Срв. паралелно съществуващите двойки *чръвлєница* – *чръвлєнъ* (риза). По-малък брой деривати в разглежданото ТО имат друга база, различна от ‘дреха’ – ‘копринена буба’ (*шелковица*), ‘везбарска работа’ *палица*, ‘дрешен склад’ *ризыница*.

¹³⁶ Съществителното шьвьѡство, както и други от разглеждания модел, се характеризира с т.нар. от М. Докулил прост и недиференциран ономазиологичен признак (Dokulil 1962: 34). Това означава да приемем, че думата е мотивирана от прилагателно шьвьѡчий, към значението на което следва да прибавим като подразбираемо определяемо хѡдожѡство ‘изкуство’ – шьвьѡчєе хѡдожѡство ‘шивашко умение’. Като опосредована мотивираща може да се приеме деятелското име шьвьѡць.

тялост; вехта дреха (в съчетание с метафорична употреба на глагола съвлящи); нагота 'голата; голотии', пьстрота 'многоцветие; шарена дреха', красота 'хубост, хубава дреха', синета / синота 'синьо; прежда и тъкан със син цвят, висон', макота 'мека дреха', гладота 'фина дреха' (< гладъкъ).

Производните на -ота и -ъство имат по принцип абстрактно значение, поради което наличието им в това ТО, съставено предимно от конкретни думи, е ограничено.

1.4. Наименования от ТО „Облекло“, мотивирани от основа на причастие¹³⁷

Тук влизат наименованията от словообразователните модели √ Ртс -ина и √ Ртс-ица. Същите се използват за продуциране названия на предмети, атрибуирани според активното им, респ. пасивно, носителство на признак на глаголно действие. Тук влизат имена на:

- дрехи и техни елементи, мотивирани според технологията, по която са произведени – окро-илица, окроиница¹³⁸ (< окроити), палица 'бродерия' (< пати + произв. паличънъ), или според цвета – чръвеница 'багреница' (< чръвѣнъ < чръвити).
- инструменти: пришьвица 'вал на тъкачния стан', мотивирано по действието, за което е предназначено.

В ексцерпирания материал са регистрирани и три модела за названия на деятели, мотивирани от минали деятелни причастия и атрибуирани по дейността, която извършват:

- √ Ртс.-ъць: тъкальць 'тъкач' (+ произв.: тъкальчъскъ), швьць (+ произв. швьчъскъ, швьчънъ; КОМПОЗ. оусмошвьць).
- √ Ртс.-чии: швьчии.
- √ Ртс.-ѣи: швьѣи.
- √ Ртс.-ина: тъкалина 'тъкачка'.

В анализираното ТО от прилагателни и причастия са мотивирани и известен брой нови лексикални единици, образувани по пътя на субстантивацията – вид морфологично-синтактично словообразуване, при което една или повече словоформи от изходната лексема – прилагателно име или причастие, се отделя и се оформя без външна промяна в самостоятелна лексема – съществително име със свои лексикални, граматически и функционални свойства (Крумова / Krumova 1987: 22). Според семантиката на мотивиращото прилагателно или причастие наименованията на облекла, произведени по този образец, атрибуират назованата дреха по отношение на:

- материята, от която е направена: прътъно, -а субст. ср. (< прътънъ); прапрѣдънаа субст. ж. (< прапрѣдънъ < прапрѣдъ) – пурпурна дреха (букв. дреха от висококачествен препреден висон);
- технологията, по която е изработена: измъчътаныа субст. ж. мн. 'везана дреха' (< измъчътанъ < измъчътати); истъканъ субст. ср. 'тъкан' (< истъканъ < истъкати); праѣдено субст. ср. (< праѣденъ < прасти) 'предиво, прежда'.
- цвета, който я характеризира: бѣлы субст. ж. (ср. риза); синъ субст. ср. мн. 'син пояс' (< синъ, синии); чръвлена субст. ж. (< чръвленъ) 'пурпурна риза, багреница'; чръвленныа субст. ж. мн. 'червени обувки'.
- друг качествен признак: ветъхою субст. ср. / ветъхы субст. ж. (< ветъхъ) 'парцал'. мажъкаа субст. ср. мн. 'фини дрехи' (< мажъкъ).

¹³⁷ Съкращението Ртс (participium) след знака на кореновата морфема '√' означава мотивиращата причастна основа.

¹³⁸ При дублетите окроиница – окроилица възниква въпросът дали се касае за речепроизводство с прост суфикс -ица, прибавян към основата на различни минали причастия – деятелно и страдателно – от изходния глагол окроити, или става дума за деривация направо от общата глаголна база с помощта на различни суфиксални комплекси, формирани наготово по аналогия с различни отпричастни производни на -ица. Според мене по-скоро става дума за второто. За подобно нещо говори и липсата на залогово противопоставяне между производните, което сочи пълно формализиране на формантите за актив и пасив и деграмадикализирането им, т.е. превръщането им в изцяло само словообразуващи. По този въпрос вж. и у Цейтлин / Sejtlin 1977: 93; Ефимова / Efimova 2006: 48.

Един субстантиват е мотивиран от относително прилагателно, възходящо към наименование на вид облекло: *срѣчичьно субст. ср.* ‘долна риза’ (< *срѣчичьнъ*, -ѣи < *срѣчица*).

Тези субстантивати, възникнали в резултат от елипса на опорната дума в съчетанието, се определят от някои учени езиковеди като една от формите на универбизацията в езика и се обясняват с действието на езиковата икономия¹³⁹. Като се вземе под внимание, че подобни тенденции характеризират преди всичко живото говорене, може да определим тези употреби в писмените паметници като елемент от обиходната реч.

2. Наименования от ТО „Облекло“, мотивирани от предложен израз

В обследвания материал се обособява и група наименования на видове облекло и елементи от облеклото, мотивирани от предложни изрази и атрибутирани според частта от тялото, която покриват. Продуцирани са по един от следните модели:

- √ PrS¹⁴⁰-иѣ₁: *запѣстиѣ* ‘долната част на ръкава при китката, маншет; везбата по маншета’ (< *за* + *пѣсть* ‘юмрук’), *нагѣвиѣ* ‘покривало за главата у старозаветните свещеници, а по-късно и у християнските монаси’ (< *на* + *гѣва*), *напрѣсиѣ* ‘нагръдник’ (< *на* + *прѣси* ‘гърди’).
- √ PrS-/ѣн/ица: *наплѣчьница* ‘нарамник – част от облеклото на еврейския свещеник’ (< *на* + *плѣчи*/ *плѣщи*), *нарамьница* ‘омофор’ (< *на* + *рамѣ*)¹⁴¹.
- √ PrS-/ѣн/икъ: *нагрѣдъникъ* ‘нагръдник’ (< *на* + *грѣдъ*), *напрѣсьникъ*¹⁴² (вж. по-горе *напрѣсиѣ*), *наплѣчьникъ* (вж. по-горе *наплѣчьница*).

3. Наименования от ТО „Облекло“, мотивирани от сложни основи

В обследвания материал има значителен брой сложни формации, които семантично могат да бъдат отнесени към ТО „Облекло“. Групата включва лексикални единици от всички категории пълнозначни думи. Според мотивиращото ги словосъчетание ексцерпирани от илюстративния материал в консултираните лексикографски справочници композити могат да бъдат класифицирани на:

3.1. Сложни думи с равноправни, независещи помежду си компоненти, т. нар. изброяващ тип словосложения. Тук влизат прилагателните *магѣосвѣтълъ* (< *магъкъ* и *свѣтълъ*) и *жестокодѣбелъ* (< *жестокъ* и *дѣбелъ*) от съчетанията *магѣосвѣтъла одежда* и *жестокодѣбела риза*.

3.2. Сложни думи с неравноправни отношения между компонентите А и Б (почти винаги главен е вторият компонент). От своя страна словосложенията от този тип биват:

3.2.1. *Composita determinativa*, при които компонент А служи за определение на компонент Б. Мотивиращото словосъчетание на тези състави се състои от определяемо и неговото определение, изразено посредством прилагателно, числително или наречие. То представлява просто номинативно изречение от вида *S est A*. В обследвания словен масив от този модел сложни думи бяха открити следните лексико-семантични типове:

¹³⁹ Вж. по-подробно за отношението между субстантивация и универбизация у Селимски / Selimski 2018.

¹⁴⁰ Буквите PrS след знака на кореновата морфема ‘√’ означават мотивиращия предложен израз (*praepositio + substantivum*).

¹⁴¹ Тези образувания могат да се обяснят с опосредовано словообразуване през прилагателни, мотивирани от предложен израз (Ефимова / Efimova 2006: 44). Така *нарамьница* е мотивирано непосредствено от прилагателното *нарамьнъ*, срв. *нарамьноѣ ношение*. В същото време то индиректно възхожда и към предложния израз ‘на рамене’. При случаи, когато няма засвидетелствано опосредстващото прилагателно, остава открит въпросът дали се касае за словообразуване с прост суфикс -ица или с помощта на единен суфиксален комплекс -ѣница (Ефимова / Efimova 2006: 43)

¹⁴² В паметниците думите *нагрѣдъникъ* и *напрѣсьникъ* са документирани в образна употреба като прозвища на св. Йоан Богослов, който по време на Тайната вечеря се облегал на гърдите на Господ Иисус Христос.

3.2.1.1. Сложни съществителни: свѣтълоношениѣ (< прилагателно + съществително); ѣдиноризиѣ (< числително + съществително)

3.2.1.2. Сложни прилагателни: благоистъканъ (< наречие + причастие).

3.2.1.3. Сложни глаголи: свѣтълоодѣятисѧ (< наречие + глагол).

3.2.2. *Composita attributiva*. Това са сложения, при които съставлящите композицията думи образуват ново понятие. Мотивиращото словосъчетание на тези състави се състои от причастие със значение ‘имащ, притежаващ’ + допълнение (компонент Б) и определение към него (компонент А), например: златоодеждьнъ (= имѧи златѣ одеждѣ). Ето защо тези сложения се наричат още *composita possessiva*. В обследваното ТО от този модел срещнах следните лексикосемантични типове:

3.2.2.1. Сложни съществителни: вѣлоризьць, чръноризьць, чръноризица (< прилагателно + съществително)¹⁴³.

3.2.2.2. Сложни прилагателни: вѣлоодеждьнъ, вѣлообразьнъ, жестоковласѣнъ, златоодеждьнъ, златопорфирьнъ, златопонасьнъ, свѣтълоодеждьнъ, чръноризьнъ (< прилагателно + прилагателно).

3.2.3. *Composita objectiva*. При тези сложения съществуват обектно-предикатни връзки между съставлящите ги компоненти. При описателно предаване на такава дума един от компонентите се предава с косвен падеж, най-често винителен на прякото допълнение: вѣлоносьць (= иже вѣло носить). В обследвания словен масив от този модел сложни думи бяха открити следните лексико-семантичните типове:

3.2.3.1. Мотивационен модел ‘А е обект на действие Б’:

3.2.3.1.1. Съществителни: багърносица / багърносьць, вѣртищеносьць, главогагъ / главогажъ, красолоубиѣ, прѣтомына, прѣтохранильница, оусмошьвьць (< съществително + глагол).

3.2.3.1.2. Сложни глаголи: вѣлоносити, вѣлообразовати (< прилагателно + глагол)

3.2.3.1.3. Сложни прилагателни: багърносьнъ, порфурносьнъ, мировидьнъ (~а одежда) (< съществително + глагол); вѣлоносьнъ (прилагателно + глагол).

3.2.3.2. Мотивационен модел ‘назованото в А се явява средство или деятел на назованото в Б действие’ (в разгърнато изречение отговаря на тв. п. + сказуемо в страдателен залог) – в обследвания материал открих само прилагателни от този модел: бого/ис/тъканъ, златоплетень, златопрадень, златотъканъ, златооукрашенъ, златошьвень (< съществително + страдателно причастие)

3.2.4. *Composita elativa*. При тези състави семата за степен вместо чрез афикс се изразява посредством пълнозначна дума. Като компонент А на сложението встъпва наречието много-: многомакъкъ, многооѣньнъ, многошарьнъ, многосшиванъ, многошьвеньнъ.

И така, на предходните страници бе разгледана словообразователната мотивация на думите от тематичното обединение „Облекло“, съхранени в славянските писмени паметници. Върху речевия инвентар само на една лексико-семантична група бяха показани разнообразните възможности за словопроизводство на старобългарския, а подир него и на плътно следващия книжовната му норма, особено що се отнася до лексиката, църковнославянски език. По-нататъшният анализ на различни тематични обединения думи от старобългарските и по-късните църковнославянски писмени паметници, ще даде изобилен доказателствен материал за словното богатство на езика в неговия исторически развой, обхващащо наименования за всички страни и процеси от материалния и духовния живот и отразяващо в детайли многообразната действителност. Тяхното издирване и установяване е предмет на бъдещи изследвания.

¹⁴³ Паралелно с някои от тези композити в паметниците са документирани и съотносителните им прилагателни в употреба като универбати в ролята на съществителни наместо мотивиращите ги съчетания, с подразбираща се субстантивна основа чловѣкъ. Вж. двойките вѣлоносьць – вѣлоносьнъ и чръноризьць – чръноризьнъ. Като вторични съкращения на сложна основа биха могли да се обяснят думи като чръньць (< чръноризьць), вѣлъць (< вѣлоносьць), вѣртицьникъ (< вѣртищеносьць).

Цитирана литература / References

- Аризанова 2016: Аризанова, С. Терминология на облеклото в средновековната българска книжнина. – В: *Bulgaria mediaevalis*, 7, с. 235 – 251. (Arizanova 2016: Arizanova, S. Terminologiya na oblekloto v srednovekovnata bulgarska knizhnina. – In: *Bulgaria mediaevalis*, 7, pp. 235 – 251.)
- Досева, 2010: Досева, Ц. Из лексиката на ранната славянска химнография (названия за облекло). – В: *Пъние мало Георгиу*. Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дфн Г. Попов. Състав. Мария Йовчева и др. София: Изд. център „Б. Пенев“, с. 250 – 268. (Doseva, Cenka 2010: Doseva, C. Iz leksikata na rannata slavyanska himnografiya (nazvaniya za obleklo). – In: *Pъnie malo Georgiu*. Sbornik v chest na 65-godishninata na prof. dfn G. Popov. Systav. Mariya Iovcheva i dr. Sofia: Izd. centar „B. Penev“, pp. 250 – 268.)
- Ефимова 2006: Ефимова, В. С. *Старославянская словообразовательная морфемика*. Москва: Институт славяноведения РАН. (V. S. Efimova. *Staroslavjanskaja slovoobrazovatel'naia morfemika*. Moskva: Institut slavianovedeniia RAN, 2006.)
- Желязкова 2008: Желязкова, В. Един паралел между Книга Изход, Симеоновия сборник и Хрониката на Георги Амартол (дрехите на първосвещеника). – В: *Преславска книжовна школа*. Т.10, с. 266 – 280. (Zhelyazkova 2008: Zhelyazkova, V. Edin paralel mezhdu Kniga Izhod, Simeonoviya sbornik i Hronikata na Georgi Amartol (drehite na parvosveshtenika). – In: *Preslavska knizhovna shkola*. Т.10, pp. 266 – 280.)
- Илиева 2020а: Илиева, Т. Словообразователни склонности при думите за облекло в средно-вековните славянски писмени текстове. – В: *Облеклото и езикът*. Сборник с доклади от конференцията „Облеклото в българските земи в миналото. Особености на изворите“, проведена на 24–25.I.2020 г. Съст. М. Иванова, М. Димитрова, В. Алексова и Б. Вълчев. София, УИ „Св. Климент Охридски“, с. 46–68. (Ilieva 2020a: Ilieva, T. Slovoobrazovatelni sklonnosti pri dumite za obleklo v srednovekovnite slavyanski pismeni tekstove. – In: *Obleklotо i ezikat*. Sbornik s dokladi ot konferentsiyata „Obleklotо v balgarskite zemi v minaloto. Osobenosti na izvorite“, provedena na 24–25.I.2020 g. Sast. M. Ivanova, M. Dimitrova, V. Aleksova i B. Valchev. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“, pp. 46 – 68.) <https://unipress.bg/image/catalog/1pdf/2121.pdf>
- Илиева 2020б: Илиева, Т. Материали за тематичен речник към средновековни славянски текстове. Тематична група „облекло и начин на носене“. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ Факултет по славянски филологии*, Том / Volume 105, УИ „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 202 – 321. (Ilieva 2020: Ilieva, T. Materiali za tematichen rechnik kam srednovekovni slavyanski tekstove. Tematiczna grupa „Obleklo i nachin na nosene“. – *Godishnik na Sofijskiya universitet, Fakultet po slavyanski filologii*. Т. 105, pp. 202 – 321.)
- Крумова 1987: Крумова, Л. *Субстантивация на прилагателните имена в съвременния български книжовен език*. София: БАН. (Krumova 1987: Krumova, L. *Substanivatsiya na prilagatelnite imena v savremenniya bulgarski knizhoven ezik*. Sofia: BAS.)
- Макаријоска 2003: Макаријоска, Л. *Лексиката на материјалната култура во македонските црковнословенски текстови*, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“. (Makariyoska 2003: Makariyoska L. *Leksikata na materiyalnata kultura vo makedonskite crkovnoslovenski tekstovi*. Skopje: Institut za makedonski jazik.)
- Селимски 2018: Селимски, Л. Универбизация и сходни явления. Поява в българската дериватология и перспективи. – В: *Univerbacija/univerbizacija u slavenskim jezicima*. Zbornik radova sa Osamnaeste međunarodne naučne konferencije Komisije za tvorbu riječi Međunarodnoga komiteta slavista. Sarajevo: Slavistički komitet, 2018, 413 – 426. (Selimski 2018: Selimski, L. Univerbizatsiya i shodni yavleniya. Poyava v bulgarskata derivatologiya i perspektivi. – In: *Univerbacija/univerbizacija u slavenskim jezicima*. Zbornik radova sa Osamnaeste međunarodne naučne konferencije Komisije za tvorbu riječi Međunarodnoga komiteta slavista. Sarajevo: Slavistički komitet, 2018, pp. 413 – 426.)
- Улуханов 1996: Улуханов, И. С. *Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация*. Москва: РАН, 1996 (Uluhanov 1996: Uluhanov, I. S. *Edinitsy slovoobrazovatel'noi sistemy russkogo iazyka i ikh leksicheskaja realizatsiia*. Moskva: RAN, 1996.)
- Цибранска-Костова 2020: Цибранска-Костова, М. Средновековни названия за коприната на славянския юг. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 2020). Т. 1. В. Мичева, Диана Благоева, М. Витанова, М. Цибранска, С. Колковска, Т. Александрова (отг. ред.). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2020. (Tsibranska-Kostova 2020: Tsibranska-Kostova, M. Srednovekovni nazvaniya za koprinata na slavyanskiya yug. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“* (Sofia, 2020). Т. 1. V. Micheva, Diana Blagoeva, M. Vitanova, M. Cibranska, S. Kolkovska, T. Aleksandrova (otg. red.). Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 2020.)
- Цейтлин 1977: Цейтлин, Р. М. *Лексика старославянского языка*. Москва: Наука. (Tseitlin 1977: Tseitlin, R. M. *Leksika staroslavjanskogo iazyka*. Moskva: Nauka.)

Dokulil 1962: Dokulil, M. *Tvoření slovů češtině. 1. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakl. Československé akademie věd.

Източници / Iztochnitsi

- БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8. София, Издателство на БАН, 1971 – 2017. (BER: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 1 – 8. Sofia, Izdatelstvo na BAN, 1971 – 2017.)
- СДРЯ: *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* В 10 т. Гл. ред. В. Б. Крысько. Москва: РАН. Ин-т русск. яз., 1988 →. (SDRYa: *Slovar' drevnerusskogo iazyka XI – XIVvv.* V 10 t. Gl. red. V. B. Krysko. Moskva: RAN. In-t russk. iaz., 1988 →.)
- Срезн: Срезневский, Исмаил. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. I – III, Санкт Петербург 1893 – 1903. Репр. Москва: 1989. (Srezn: Sreznevskii, Ismail. I. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikam*. Т. I – III, Sankt Peterburg 1893 – 1903. Repr. Moskva: 1989.)
- СС: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI в.)*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва: Русский язык, 1999. (SS: *Staroslavianskii slovar' (po rukopisiam X–XI v.)*. Pod redaktsiei R. M. Tseitlin, R. Večerki i È. Blagovoi, Moskva: Russkii iazyk, 1999.)
- СтБР: *Старобългарски речник*. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. Т. I. София: В. Траянов, 1999; Т. II. София: В. Траянов, 2009. (StbR: *Starobalgarski rechnik*. Otg. red. D. Ivanova-Mircheva. Т. I. Sofia: V. Trayanov, 1999; Т. II. Sofia: V. Trayanov, 2009.)
- ЦслР: Бончев, Атанасий архим. *Речник на църковнославянския език*. Т. I, София: НБКМ, 2002; Т. II, София: НБКМ, 2012. (CslR: Bonchev, Atanasii arhim. *Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik*. Т. I, Sofia: NBKM, 2002; Т. II, Sofia: NBKM, 2012.)
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského* (=Lexicon linguae palaeoslovenicae). Seš. 1 – 52 (Т. I–IV). Ed. Josef Kurz, Zde Hauptová. Praha : Academia, 1958 – 1997. Seš. 5 – 60 (Т. V). Dodatky a opravy k I. dílu (Addenda et corrigenda ad volumen I), Praha 2016. Репр. Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Словарь старославянского языка. Т. 1 – 4. Репринт с издания Чешской Академии наук (1966 – 1997) СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006.
- Mikl: Mikloshich, F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Wien 1862 – 1865.

THE MOTIVATION OF THE WORDS OF THE TOPICAL GROUP CLOTHING IN THE SLAVIC WRITTEN RECORDS

Tatyana Ilieva

Cyrillo-Methodian Research Centre – BAS

ilieva_tatyana@abv.bg

Abstract: The object of study is the motivation of the words of the topical group CLOTHING in the Slavic written records. The empirical material, excerpted from the basic palaeoslavic lexicographical works, is classified on the basis of motivation (verbal, substantive, adjectival, compound), whereas within the respective groups this is done on the basis of word formation.

Key words: *historical lexicology of Bulgarian, historical topical dictionary, forematology.*

Tatyana Ilieva
Cyrillo-Methodian Research Centre
13, Moskovska str.
Sofia 1000
Bulgaria